

УДК 342.95:351.746.1

ПОРЯДОК В'ЇЗДУ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНУ ТЕРИТОРІЮ ТА ВИЇЗДУ З НЕЇ: ПИТАННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАКРІПЛЕННЯ

ORDER OF ENTRY TO TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORY AND EXIT FROM IT: PROBLEM OF REGULATORY CONSOLIDATION

Царенко О.М.,

*доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права
Національної академії державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького*

Стаття присвячена розгляду порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію та виїзду з неї громадян України, іноземців та осіб без громадянства. Проаналізовано поняття, особливості функціонування режиму в контрольних пунктах в'їзду-виїзду, вимоги щодо видачі (та підстави для відмови у видачі) спеціальних дозволів на в'їзд до тимчасово окупованої території та виїзд з неї, загальні особливості здійснення прикордонного, митного та інших видів контролю при в'їзді на тимчасово окуповану територію та виїзді з неї. Запропоновано затвердити постановою Кабінету Міністрів України точний перелік контрольних пунктів в'їзду-виїзду на адміністративній межі окупованих територій.

Ключові слова: окупована територія, контрольні пункти в'їзду-виїзду, прикордонний контроль, державний кордон України.

Статья посвящена рассмотрению порядка въезда на временно оккупированную территорию и выезда из нее граждан Украины, иностранцев и лиц без гражданства. Проанализировано понятие, особенности функционирования режима в контрольных пунктах въезда-выезда, основания для выдачи (и основания для отказа в выдаче) специальных разрешений на въезд на временно оккупированную территорию и выезд из нее, общие особенности осуществления пограничного, таможенного и других видов контроля при въезде на временно оккупированную территорию и выезде из нее. Предложено утвердить постановлением Кабинета Министров Украины точный перечень контрольных пунктов въезда-выезда на административной границе оккупированных территорий.

Ключевые слова: оккупированная территория, контрольные пункты въезда-выезда, пограничный контроль, государственная граница Украины.

The article deals with the procedure of entry to the territory temporarily occupied and exit from it by citizens of Ukraine, foreigners and stateless persons. The concept, peculiarities of the regime in control points of entry and exit, requirements to the issuance (and reasons for denial) of special permits to enter the temporarily occupied territories and exit from them, the general features of border, customs and other controls when entering the temporarily occupied territory and exiting it have been analyzed. It has been proposed to approve the accurate list of control points of entry and exit at the administrative boundaries of the occupied territories by an order the Cabinet of Ministers of Ukraine.

Key words: occupied territory, control points of entry and exit, border control, state border of Ukraine.

Постановка проблеми. Внаслідок збройної агресії Російської Федерації з порушенням міжнародно-правових норм було окуповано невід'ємну частину території України. Відірваними від України залишилися громадяни України, які постійно проживають на цій території. Частина з них не підтримує окупації і покладає сподівання на те, що Україна докладе максимум зусиль для відновлення територіальної єдності, захисту їхніх громадянських прав і свобод. У зв'язку з цим Верховною Радою України було прийнято нові закони та внесено зміни до вже діючих законодавчих актів. Окрему увагу в цих законах відведено вирішенню проблеми забезпечення комунікації з тимчасово окупованою територією України, а саме – її сухопутною територією: Автономною Республікою Крим та містом Севастополем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Новизна адміністративно-правових відносин, які регулює Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [1], обумовлює недостатню кількість спеціальних досліджень сфери реалізації норм цього закону. Хоча деякі зародки наукових розробок проблематики тимчасо-

вої окупації частини території України почали з'являтися у сучасних наукових виданнях, зокрема, у роботах О. Ю. Процьких [2], З. В. Кузнецової [3], С. О. Сільченко [4], О. В. Задорожного, І. Є. Хмельової [5], І. О. Кресіної [6], А. А. Коваленко [7], проте порядок в'їзду на тимчасово окуповану територію та виїзду з неї не були предметом спеціального дослідження.

Метою статті є формування пропозицій удосконалення норм щодо в'їзду на тимчасово окуповану територію та виїзду з неї.

Виклад основного матеріалу. Правові відносини щодо в'їзду на тимчасово окуповану територію та виїзду з неї сьогодні регулюються відповідно до Законів України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [1], «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» [10], «Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України» [11], «Про свободу пересування та вільний вибір

місця проживання в Україні» [12], «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» (ч. 1 ст. 13) [13].

Стаття 10 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України особливого правового режиму на цій території» [1] має назву «Порядок в'їзду осіб на тимчасово окуповану територію та виїзду з неї», у ній зазначено, що «громадяни України мають право на вільний та безперешкодний в'їзд на тимчасово окуповану територію і виїзд з неї через контрольні пункти в'їзду-виїзду за умови пред'явлення документа, що посвідчує особу та підтверджує громадянство України». Також визначено, що «в'їзд іноземців та осіб без громадянства на тимчасово окуповану територію та виїзд з неї допускаються лише за спеціальним дозволом через контрольні пункти в'їзду-виїзду» [1].

З метою запобігання переміщенню з Автономної Республіки Крим на територію України зброї, боєприпасів, засобів терору, здійснення інших протиправних дій з використанням транспортних засобів порядок в'їзду осіб на тимчасово окуповану територію та виїзду з неї повинен передбачати нормативне врегулювання дій Державної прикордонної служби України в пунктах в'їзду-виїзду. Адаже до основних функцій Державної прикордонної служби України віднесено «здійснення в установленому порядку прикордонного контролю і пропуску через державний кордон України та до тимчасово окупованої території і з неї осіб, транспортних засобів, вантажів, а також виявлення і припинення випадків незаконного їх переміщення» на підставі внесених змін до статті 2 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» [8].

Згадуваний у статті 10 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України особливого правового режиму на цій території» [1] порядок в'їзду осіб на тимчасово окуповану територію та виїзду з неї фактично передбачає:

- поняття, особливості функціонування режиму в контрольних пунктах в'їзду-виїзду;
- перелік пунктів контролю в'їзду-виїзду;
- вимоги щодо видачі спеціальних дозволів на в'їзд до тимчасово окупованої території та виїзд з неї;
- підстави для відмови особі у в'їзді до тимчасово окупованої території та виїзді з неї;
- загальні особливості здійснення прикордонного, митного та інших видів контролю при в'їзді на тимчасово окуповану територію та виїзді з неї.

Слід звернути увагу, що на тимчасово окупованій території України відсутні державні органи України, зокрема, органи та підрозділи Державної прикордонної служби України та інші правоохоронні органи України. Після закриття пунктів пропуску через державний кордон України та пунктів контролю на території Автономної Республіки Крим на підставі розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 квітня 2014 р. № 424-р «Про тимчасове закриття пунктів пропуску через державний кордон та пунктів контролю» [14] комунікація з тимчасово окупованою територією відбувається через контрольні пункти в'їзду-виїзду, які поки що не мають закріпленого легітимного статусу. Фактично вони організовані відповідно до Розпорядження Кабінету Міністрів України від 09.03.2014 № 149-р «Про додаткові заходи щодо посилення контролю за переміщенням осіб на території України» [15]. Останній документ передбачає зобов'язання Адміністрації Державної прикордонної служби здійснити додаткові заходи з контролю за переміщенням на території України осіб на об'єктах залізничного сполучення (Херсон, Вадим, Новоолексівка, Мелітополь) та автомобільного сполучення (Чаплинка, Каланчак, Салькове).

Виключний перелік контрольних пунктів в'їзду на тимчасово окуповану територію та виїзду з неї повинен бути передбачений у постанові Кабінету Міністрів України. Таке юридичне оформлення надасть повноваження Голові Державної прикордонної служби України з тимчасового припинення роботи контрольних пунктів в'їзду на тимчасово окуповану територію та виїзду з неї, а також забезпечить можливість будівництва контрольних пунктів та облаштування належних місць роботи прикордонників та представників інших контрольних служб за кошти Міністерства інфраструктури України.

Контрольні пункти в'їзду на тимчасово окуповану територію та виїзду з неї не призначені для перетинання державного кордону України, хоча де-факто такий перетин державного кордону відбувається. Для перетину адміністративних меж із тимчасово окупованою територією України, їх юридичний статус передбачає двояку природу: з одного боку, призначення майже ідентичне із звичайними пунктами пропуску через державний кордон України та пунктами контролю, проте, з іншого, відмінність від останніх полягає в тому, що вони знаходяться на територіальному просторі адміністративних кордонів Херсонської та Запорізької областей, а не державного кордону України. А тому, процедури контролю та пропуску мають відмінності від тих, які проводять у пунктах пропуску на державному кордоні. Так, на думку Р. М. Ляшука та С. П. Гетманюка, прикордонний контроль у класичному розумінні є «системою фізичних, оперативних, технічних, режимних, адміністративних, правових та процесуальних дій і заходів, спрямованих на встановлення законних підстав перетинання державного кордону особами, транспортними засобами і переміщення через нього вантажів» [16, с. 122]. До спільних ознак контрольних пунктів в'їзду-виїзду із пунктами пропуску через державний кордон та пунктами контролю відноситься те, що як у першому, так і у другому випадках, повинні відбуватися схожі дії і заходи для забезпечення можливості здійснення державного контролю осіб, товарів, транспортних засобів, які переміщуються фізичними та юридичними особами тощо.

У контрольних пунктах в'їзду-виїзду на тимчасово окупованій території мають використовуватися бази даних, що повинно забезпечити виконання доручень уповноважених державних органів України, у тому числі тих, що обмежують свободу пересування у випадках, передбачених законом. Чітко визначений порядок в'їзду на тимчасово окуповану територію та виїзду з неї дозволить використовувати під час прикордонного контролю бази даних як Державної прикордонної служби України, так і інші, передбачені законом, бази даних та виконувати рішення судів, доручення уповноважених державних органів. Важливо, щоб норми даного порядку передбачили повноваження уповноважених службових осіб Державної прикордонної служби України проводити за результатами оцінки ризиків: а) опитування осіб з метою з'ясування наявності або відсутності підстав для відмови у в'їзді на тимчасово окуповану територію та виїзді з неї; б) повторні перевірки документів осіб, які в'їжджають на тимчасово окуповану територію або виїжджають з неї.

Як зазначає О. Ю. Процьких, відсутність доступу до низки інформаційних баз про фізичних осіб на окупованих територіях, виведення поза межі державного впливу можливостей видачі документів, що посвідчують особу, на офіційних бланках національного зразка, наростаючі терористичні загрози обумовили абсолютно нові для державних адміністративних органів умови здійснення своїх повноважень, в частині юридичної діяльності цих органів, яка полягає в єдності процесів пізнання юридично значимої інформації про особу та їх використання в інтересах служби [2, с. 82].

Порядок в'їзду осіб на тимчасово окуповану територію та виїзду з неї передбачає, що прикордонний контр-

оль іноземців та осіб без громадянства, громадян України здійснюється за дійсними паспортними документами і з використанням відповідних баз даних. В'їзд на тимчасово окуповану територію та виїзд з неї іноземців та осіб без громадянства допускається лише за спеціальним дозволом, що видається територіальними органами Державної міграційної служби України. На практиці реалізовується вимога ст. 10 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», згідно з якою в'їзд іноземців та осіб без громадянства на тимчасово окуповану територію та виїзд з неї допускаються лише за спеціальним дозволом через контрольні пункти в'їзду-виїзду [1].

Детально визначена процедура видачі спеціальних дозволів може попередити можливість зловживань у цій сфері, оскільки встановлює виключний перелік підстав: а) за яких іноземець та особа без громадянства може звертатися до територіальних органів Державної міграційної служби України за спеціальним дозволом; б) за яких органи Державної міграційної служби України можуть відмовити у видачі особі спеціального дозволу. Хоча наявність спеціального дозволу не забезпечує безумовного права іноземця та особи без громадянства на в'їзд до тимчасово окупованої території та виїзд з неї. Тому такою гострою є потреба визначити виключний перелік підстав для відмови громадянину України, іноземцю та особі без громадянства у в'їзді на тимчасово окуповану територію або виїзді з неї.

Оскільки ст. 7 Закону України «Про прикордонний контроль» [9] залишає поза увагою процедуру проведення прикордонного контролю у пунктах контролю в'їзду-виїзду, то ці відносини повинні бути врегульовані спеціальним актом, який визначатиме, що посадовим особам підрозділу охорони державного кордону в контрольних пунктах надається право перевірки документів, що підтверджують зазначену в спеціальному дозволі мету в'їзду на тимчасово окуповану територію та виїзду з неї.

Особливості правового статусу прослідковуються у громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території. У зв'язку з автоматичним набуттям громадянства Російської Федерації вони не втрачають громадянства України, а їх прикордонний контроль здійснюється у разі пред'явлення будь-якого документа, визначеного ст. 5 Закону України «Про громадянство України» [17] або ст. 2 Закону України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» [18]. Громадяни України безперешкодно в'їжджають на тимчасово окуповану територію і виїжджають з неї через контрольні пункти в'їзду-виїзду за умови пред'явлення документа, що посвідчує особу та підтверджує громадянство України: паспорт громадянина України; паспорт громадянина України для виїзду за кордон; дипломатичний паспорт України; службовий паспорт України; посвідчення особи моряка; посвідчення члена екіпажу; тимчасове посвідчення громадянина України. А щодо тих, які не досягли 16-річного віку, – з дотриманням вимог, передбачених для таких осіб Правилами перетинання державного кордону громадянами України, затвердженими постановою Кабінету Міністрів України від 27 січня 1995 р. № 57 [19]. Громадяни України, які не досягли 14-річного віку, перетинають адміністративний кордон з тимчасово окупованою територією АР Крим відповідно до ч. 2 ст. 313 Цивільного кодексу України [20] лише за згодою батьків (усиновлювачів), опікунів та в їхньому супроводі або в супроводі осіб, які уповноважені ними, за такими документами: свідоцтво про народження; проїзний документ дитини; паспорт громадянина України для виїзду за кордон одного з батьків (усиновлювачів), опікунів, в який записана дитина.

Громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території, у відносинах з Україною визнаються такими, що продовжують перебувати на невід'ємній

частині території України, як це передбачено ст. 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [1]. Абз. 8 ч. 1 ст. 12 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» [12] свободу пересування відповідно до закону може бути обмежено на тимчасово окупованих територіях. Перелік категорій осіб (зокрема і громадян України), яких стосується це обмеження, встановлено ч. 2 ст. 12 цього Закону.

Згідно з п. 12.6 ст. 12 Перехідних положень Закону України «Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України» [11] під час тимчасової окупації фізична особа може перетнути адміністративний кордон вільної економічної зони «Крим» з урахуванням того, що:

1) порядок перетину фізичними особами адміністративного кордону вільної економічної зони «Крим» встановлюється з урахуванням Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [1];

2) норми міжнародних угод, укладених між компетентними органами України та інших країн про використання національних (внутрішніх) документів для в'їзду, виїзду і пересування фізичними особами територією договірних сторін, не поширюються на тимчасово окуповану територію України;

3) паспорт або інший проїзний документ особи, який був виданий компетентним органом держави-окупанта на тимчасово окупованій території України, чи фізичної особи, яка постійно проживає або тимчасово перебуває на такій окупованій території, вважається недійсним (не дає права) для перетину адміністративного кордону вільної економічної зони «Крим» та державного кордону України. Пропуск осіб через адміністративний кордон з Автономною Республікою Крим здійснюється у відповідності до вимог ч. 1 ст. 13 Закону України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» [13]. Документи, видані в Автономній Республіці Крим незаконно створеними органами держави-окупанта, відповідно до ст. 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [1] визнаються недійсними, власникам таких документів відмовляється у перетинанні адміністративного кордону з Автономною Республікою Крим. Ця норма стосується, у тому числі й документів на право власності та керування транспортними засобами. На материкову частину України також не пропускаються іноземці та особи без громадянства, які в'їхали на неї через пункти пропуску, які закриті за рішеннями Уряду України;

4) на адміністративному кордоні вільної економічної зони «Крим» запроваджується тимчасовий прикордонний контроль. З огляду на зазначене, прикордонні формальності здійснюються у відповідності до ст. 2 Закону України «Про прикордонний контроль» [9], а саме: огляд транспортних засобів та вантажів; перевірка транспортних засобів з метою виявлення викрадених.

Пунктом 6.3 ст. 6 Закону України «Про створення вільної економічної зони «Крим» [11] визначено, що митні формальності, пов'язані з переміщенням товарів, транспортних засобів комерційного призначення через адміністративний кордон вільної економічної зони «Крим», здійснюються у зонах митного контролю, розташованих у місцях, визначених ст. 329 Митного кодексу України [21], як при переміщенні через митну територію України. Тому порядок повинен встановлювати можливість здійснення в контрольних пунктах митного та інших видів державного контролю, але не розкривати їх процедурних особливостей.

Висновки. Нормативне врегулювання дій Державної прикордонної служби України в пунктах в'їзду-виїзду має зміцнити безпеку України на цьому проблемному напрямку, протидіяти протиправній та терористичній діяльності проти України, підтримувати на належному рівні якість та культуру прикордонного контролю. Запровадження спеціального порядку знизить ризик проникнення через адміністративну межу з тимчасово окупованою територією осіб з метою вчинення диверсійної та підривної діяльності проти України. Крім того, у такий спосіб усунеться підстава для скасування в суді санкцій за порушення порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї (ст. 332-1 ККУ [22] та 204-2 КУпАП [23]) та порушення режимних пра-

вил у контрольних пунктах в'їзду-виїзду (ст. 202 КУпАП [23]) у зв'язку з невизначенням урядом України переліку контрольних пунктів та не встановленням у них режимних правил. Обов'язок уповноважених службових осіб Державної прикордонної служби України виносити письмове рішення у випадку відмови у в'їзді на тимчасово окуповану територію або виїзді з неї, є гарантією від зловживання службовим становищем.

Перспективи подальших досліджень у даному напрямку. У подальшому потребують дослідження питання теоретичного обґрунтування визначення понять «статус адміністративного кордону із тимчасово окупованими територіями», «процедури прикордонного контролю у контрольних пунктах в'їзду-виїзду» тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 26. – С. 2172. – Ст. 892.
2. Процих О. Ю. Застосування процедур встановлення особи під час перетину адміністративних меж із тимчасово окупованою територією України / О. Ю. Процих // Право і Безпека. – 2014. – № 3. – С. 81-88. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pib_2014_3_17.pdf.
3. Кузнєцова З. В. Забезпечення реалізації основних прав вимушених переселенців / З. В. Кузнєцова // Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління. Т. 1, вип. 1/1: наук. праці / А. С. Василь'єв [голова] (та ін.); – О. : Наука і техніка, 2014. – С. 140-146.
4. Сільченко С. О. Соціальні аспекти окупації Криму / С. О. Сільченко // Актуальні проблеми юридичної науки на шляху сучасної розбудови держави і суспільства: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Суми, 5-7 червня 2014 р. / Ред. кол. : В. С. Венедіктов, А. М. Куліш, М. М. Бурбіка; за ред. : В. С. Венедіктова, А. М. Куліша. – Суми : СумДУ, 2014. – С. 317-320.
5. Задорожній О. В. Оцінка сучасного стану відносин між Україною та Російською Федерацією / О. В. Задорожній, І. Є. Хмельова // Право і суспільство. – 2014. – № 6.1. – С. 40-46. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pis_2014_6_1_9.pdf.
6. Кресіна І. О. Правові механізми запобігання та протидії сепаратизму в Україні / І. О. Кресіна // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2014. – Вип. 64. – С. 352-359. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/dip_2014_64_52.pdf.
7. Коваленко А. А. Ситуативні механізми протидії сепаратизму в Україні : політико-правовий аналіз / І. О. Кресіна, А. А. Коваленко // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2014. – Вип. 65. – С. 291-299. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/dip_2014_65_43.pdf.
8. Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 03.04.2003 № 661-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 27. – Ст. 208.
9. Про прикордонний контроль: Закон України від 05.11.2009 № 1710-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 6. – С. 148. – Ст. 46.
10. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22.09.2011 № 3773-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 19-20. – Ст. 179.
11. Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України громадянства : Закон України від 12.08.2014 № 1636-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 43. – Ст. 2030.
12. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні : Закон України від 11.12.2003 № 1382-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 15. – Ст. 232.
13. Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус: Закон України від 20.11.2012 № 5492-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 51. – С. 2733. – Ст. 716.
14. Про тимчасове закриття пунктів пропуску через державний кордон та пунктів контролю : розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.04.2014 № 424-р // Офіційний вісник України. – 2014. – № 37. – С. 49. – Ст. 997.
15. Про додаткові заходи щодо посилення контролю за переміщенням осіб на території України: розпорядження Кабінету Міністрів України від 09.03.2014 № 149-р // Офіційний вісник України. – 2014. – № 22. – С. 31. – Ст. 687.
16. Ляшук Р. М. Окремі аспекти вдосконалення поняття «прикордонний контроль» / Р. М. Ляшук, С. П. Гетманюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2013. – № 6. – С. 118-123. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/bmju_2013_6_18.pdf.
17. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 № 2235-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 13. – Ст. 65.
18. Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України : Закон України від 21.01.1994 № 3857-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 18. – Ст. 101.
19. Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України : постанова Кабінету Міністрів України від 27.01.1995 № 57 // Окреме видання.
20. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.
21. Митний кодекс України: Закон України від 13.03.2012 № 4495-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 44-45; № 46-47; № 48. – С. 1858. – Ст. 552.
22. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25. – Ст. 131.
23. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.